

Радован Вукановић

ОФАНЗИВА ОКУПАТОРСКИХ ЈЕДИНИЦА У АВГУСТУ 1944. НА ОСЛОБОЂЕНУ ТЕРИТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ*

Пошто у јулу 1944. Њемци нијесу успјели да спријече прикупљање и продор првог ешалона јединица НОВЈ Друга, Пета и Седамнаеста дивизија из долине Лима у правцу Србије, они су припремили нову операцију, са циљем да онемогуће продирање других снага НОВЈ из ове области у Србију.

Њемачком командовању је постало јасно да ће ослобођења територија Црне Горе и Санцака служити и даље као оперативна основица снагама НОВЈ за прикупљање, и, ослоном на њу, за продирање на исток, у Србију, гдје су јединице првог ешалона већ постизале значајне резултате у борбама против непријатеља. Стога је — одмах послије продора оперативне групе под командом Пека Дапчевића — ангажовало своје трупе за напад на слободну територију Црне Горе коју су браниле јединице Другог ударног корпуса и на територију сусједног Трећег ударног корпуса, у источној Босни. На територији Другог ударног корпуса прикупљале су се јединице Првог пролетерског и Дванаестог ударног корпуса, који су — као други оперативни ешалон НОВЈ — биле одређене за продор у Србију.

Покрет прве оперативне групе Друга, Пета и Седамнаеста дивизија отпочео је из рејона Берана према Србији 28. јула 1944. Одбрану ослобођене територије у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини наставиле су и даље јединице Другог ударног корпуса, и то: Трећа ударна дивизија затварала је правце од Метохије, преко Рожаја, Чакора и горњег тока Лима према Беранама и Андријевици, као и од Подгорице према Колашину; Тридесет седма ударна дивизија од Сјенице и Нове Вароши према При-

---

* Њемци су ову операцију водили под називом »Ribecal« и у њој ангажовали сљедеће јединице: 7. СС дивизију »P. Eugen« 13. СС дивизију, дјелове 24. бугарске дивизије, дјелове њемачког 5. полицијског пука, по двије усташке и домобранске бригаде и четничке формације неутврђене јачине (Војна енциклопедија, св. 2, стр. 670).

У нашој историографији, ова операција се назива „дурмиторска“, пошто су се завршне борбе одиграле у области Дурмитора.

јеполу и Бијелом Пољу; Приморска оперативна група — са сектора Даниловград — Никшић — Грахово; Двадесет девета ударна дивизија са просторије источне Херцеговине. Таквим распоредом и дејством на својим правцима, јединице Другог корпуса обезбјеђивале су прикупљање јединица НОВЈ и њихово упућивање у Србију, као и изградњу и учвршћење народне и војно-позадинске власти на ослобођеној територији, те функционисање органа и организација НОП на овом подручју. Требало би напоменути да је положај Треће дивизије у оваквом распореду био веома осјетљив, јер је она на широком фронту затварала правце од Рожаја, Чакора и Плава ка долини Лима и од Подгорице и долине Зете ка Колашину и долини Таре. Та осјетљивост се испољавала нарочито у току операције, пошто је морала примити на себе најјаче ударце непријатеља, јер се налазила на његовом главном правцу удара.

Послије одласка Оперативне групе за Србију, непријатељ се почео извлачити из долине Лима, 2. августа према Пећи и Метохији, па су јединице Треће дивизије прешле у напад и гоњење непријатеља према Гусињу, Плаву и Чакору. У резултату овог напада ослобођени су Плав и Гусиње 5. и 6. августа, у којима су се налазили дјелови албанске милиције који су штитили одступање њемачких трупа.

Послије ослобођења ових мјеста, један партизански баталјон са Космета, који је био дошао да се повеже са нашим јединицама у овој области, остао је краће вријеме на овом простору, као контрола и замјена јединица Треће дивизије које су наставиле гоњење непријатеља према Чакору, гдје су 6. августа избиле. Наредних дана, штаб Пете црногорске бригаде на овом положају добио је обавјештење из позадине да непријатељ припрема напад према Андријевици и Беранама. До 11. августа непријатељ је завршио прикупљање и развој својих јединица и 12. августа прешао у напад против Треће дивизије. И на другим правцима извршио је груписање својих снага из полазних база Пљевља, Пријеполје, Сјеница, Рожаје, Чакор, Подгорица за офанзивна дејства према долини Лима и Таре и у правцу Жабљака и Шавника, у сусрет јединицама које су на овом правцу наступале из долине Дрине и Пиве. Још 3. августа отпочео је операције од Вареша, Олова, Кладња и Рибнице према долини Дрине и Пиве, против јединица Трећег и Дванаестог ударног корпуса НОВЈ.

Према непријатељској групацији која је наступала од Метохије, Трећа дивизија имала је своје јединице на фронту код Гусиња и Чакора (Пета бригада) и према Рожајама (Девета бригада), као и према Пештеру и Бијелом Пољу (Прва дивизија „Гарибалди“), Седма бригада Треће дивизије и дјелови Зетског партизанског одреда налазили су се према Подгорици, у рејону

Кучи, Липери, Братоножићи. Непријатељ је према Трећој дивизији развио сљедеће јединице: 1. брдску дивизију (2 пука у рејону Чакора и 1 пук у рејону Рожаја) за дејство према Андријевици и Беранама; 1 пук 181. њемачке дивизије и око 2.000 четника у рејону Подгорице, за дејство према Колашину, долином Мораче и преко Вјетарника и Матешева. Десно од 1. брдске дивизије, на простору Бихора и Пештара, развиле су се за напад борбене групе „Бендел“ (2 батаљона), „Штрипел“ (1 батаљон и „Крумплер“ (2-3 батаљона), а у рејону Пријепоља једна бугарска борбене групе „Бендел“ (2 батаљона), „Штрипел“ (1 батаљон) и „Бранденбург“, а у рејону Пљевља 14. СС пук и 7. СС дивизије „Принц Еуген“. Задатак ових непријатељских јединица био је да са ових праваца дејства преко Бијелог Поља и Бродарева, од Пријепоља и Пљеваља, ка јужном Санцаку и долини Таре, у сусрет 1. брдској дивизији која је наступала са истока и 7. СС дивизији која је наступала са запада из долине Дрине и Пиве према Дурмитору, са циљем да на овом простору опколе и униште снаге НОВЈ,

Непријатељ је у овој операцији развио јаке снаге, тако да је само према Трећој дивизији био десетоструко јачи (имао је око 25 — 30.000 војника), Овакво бројно преимућство пружало му је предност за брзе продоре у распоред јединица Треће дивизије које су браниле широки фронт (60 — 70 km у долини Лима и 10 — 15 km према Подгорици и долини Зете) и за зајмену и потхрањивање својих ешалона током борбе. За ову сврху је располагао и транспортним средствима, што му је олакшавало маневар. При оваквим условима, Трећа дивизија је била принуђена на одступни маневар на дубини од преко 100 km, уз примјену здржавајуће и упорне одредбе, с тим да у погодној ситуацији изврши прегрупаацију својих снага и да се забаци у позадину непријатеља.

Непријатељ је према јединицама Треће дивизије на овом сектору прешао у напад 12. августа из рејона Чакора и Рожаја на правцу Андријевице и Берана, принудивши Пету бригаду (која је била развијена на широком фронту према Чакову) на повлачење ка Андријевици. Непријатељ је брзо продирао и ифилтрирао се у њену позадину, што јој је онемогућило повезану и упорну одбрану на овом правцу. Користећи комуникацију Чаков — Мурина за пребацивање трупа возилима, непријатељ је брзо продирао Лимском долином и угрозио положаје Пете бригаде на десној обали ријеке. Послије жестоких борби на обје стране Лима (код Велике, на Приједорској глави, Сјекирици, код Шекулара и на Баљу, код Грачанице, и Крушева, на Виситору, Јерињој глави и Зулевом брду), непријатељ је успио да разбије одбрану Пете бригаде на правцу Чакора и продре долином Лима

до Андријевице (преко Шекулара и Баља и преко Виситора и Комова). Пета бригада је до зоре 13. августа одступила на линију Трепча — Трешњевик, одакле је затворила правац према Матешеву и Колашину.

Непријатељ је истога дана пошао у напад од Рожаја према Беранама, на сектор Девете црногорске бригаде и Прве бригаде италијанске партизанске дивизије „Гарибалди“, успјевши да пробије одбрану тих јединица и да већ слиједећег дана (13. августа) прије подне мањим дјеловима продре у Беране. Девета бригада се с италијанском бригадом послѣје упорних борби на свом правцу пребацила са свим својим дјеловима на лијеву обалу Лима, јужно од Берана, на положају Црни врх — Градина, а потом, пошто је непријатељ напао и ове положаје, на линији Говеће брдо — Локва — Бјеласица, одакле је затворила правце од Буча и Лубница, преко Бјеласице и Троглаве, према Колашину и долини Таре.

Пошто је заузео Андријевицу и Беране, непријатељ је продужио наступање преко Трешњевика и Бјеласице према Матешеву, Колашину и Мојковцу, потискујући на овим правцима јединице под командом Треће дивизије. Подржаван артиљеријом и авијацијом и ослањајући се на своје моторизоване дјелове дуж комуникације, он је 13. августа послѣје подне заузео Ковачево брдо, Трешњевик, Рудо брдо и Лису, и спустио се преко Трешњевика и с. Бара на правцу Матешева.

Дводневна дејства непријатеља и правци његовог наступања открили су његове намјере: да се што прије пробије у долину Таре, у рејон Матешева, Колашина и Мојковца, те да на тај начин раздвоји јединице Треће дивизије, а затим их почесно туче. Налазећи се на сектору Треће дивизије, Штаб Другог ударног корпуса прозreo је намјере непријатеља, па је одлучио да се област јужног Сандака и долине Таре постепено евакуише, пружајући непријатељу што јачи отпор према Сињајевини и Дурмитору, уједно користећи на овом правцу тактички погодне линије за одбрану, залажући се на појединим тачкама и одсјецима фронта упорно, толико колико је потребно да се заштити евакуација рањеника и становника, као и да се обезбиједи одговарајући маневар јединица за повољнија дејства. Трећој дивизији су стављени у изглед за такав маневар положаји по дубини на линијама: лијева обала Таре, између Мојковца и Матешева, масиви Сињајевине и Јаворја, источне падине Дурмитора и Војника.

Непријатељ је 14. августа продужио наступање дуж комуникација Трешњевик — Матешево, одакле је дио снага упутио на југ с. Јабуци, у сусрет својих јединица које су нападале од Подгорице, док је главнином снага продужио нападе долином

Таре према Колашину.¹ Непријатељска колона, која је нападала од Берана преко Бјеласице, продужила је наступање према Мојковцу и Колашину, али услијед јачег отпора Девете бригаде на Бјеласици а Пете бригаде на Равном Кључу, Кобиљој глави и Шљивовици, није успио да заузме Колашин и Мојковац, иако је продро у долину Таре сјеверно и јужно од Колашина. Крајем овог дана (14, августа) и током наредне ноћи (14/15) јединице Треће дивизије су напустиле положаје на десној обали Таре и заузеле положај на њеној лијевој обали на одсјеку између р. Пјешчанице и с. Дријенка (Пета бригада), између Маркова брда и Сјерогошта (Девета бригада и Прва инталијанска бригада дивизије „Гарибалди“, која је била под командом штаба Треће дивизије). Оваквим распоредом наших јединица затворени су правци из долине Таре према Црквинама, Горњој и Доњој Морачи, Липову и Сињајевини.

Непријатељ, који је од 13. августа прешао у напад од Подгорице, пробио је 15. августа одбрану Седме омладинске бригаде и Зетског одреда, који су затварали правце ка Матешеву и Прекобрђу, преко Вјетерника и долином Мораче, и принудио их да се преко Питера, Роваца и Лебришника повуку према Међуречју и Доњој Морачи, гдје су се у рејону Цаквина повезали са дјеловима Пете црногорске бригаде.

Једновремено када је од Чакора и Рожаја пошао у напад на Трећу дивизију, непријатељ, је од Пештара кренуо према Бијелом Пољу на дјелове Тридесет седме дивизије (Осму црногорску бригаду), а од Јадовника, Пријепоља и Пљеваља према Црном врху, Бродареву и Каменој гори (на Прву пролетерску дивизију, која се у овом дијелу Санцака прикупљала за покрет према Србији. Првог дана напада успио је да се на правцу Бијелог Поља пробије до села Ивања, гдје је до 14. августа задржан од дјелова Осме црногорске бригаде (са линије Змињац — Јасен — Затон). Исто тако, непријатељев напад на дјелове Прве пролетерске био је задржан до овог дана, али је крајем дана успио да се пробије јужно од Пљеваља према Левер-Тари, а потом је прешао у напад јачим снагама од Пријепоља и принудио све наше јединице да се уз борбу повлаче из долине Таре и јужног Санцака, координирајући ово повлачење са дјјствима јединица Треће дивизије које су одступале долином Мораче и преко Сињајевине.

Пошто није успио да, преко Бјеласице, Трешњевика и Вјетарника, раздвоји и разбије јединице Треће дивизије, непријатељ се припремио да их нападом од Колашина, Мојковца и долином

¹ Преко Андријевице ка Матешеву и Колашину нападали су 97. и 98. пук 1. брдске дивизије, а преко Берана и Бјеласице њен 99. пук, док су из долине Зете и од Подгорице нападали дјелови 181. немачке дивизије и четници Павла Ђуришића.

Мораче према Јаворју набаца на Сињајевину и кањон Мораче и да их на овој просторији, у садејству са својим јединицама које су наступале од Пљеваља и долине Пиве, опколи и уништи, обухватајући овим маневром уједно и остале јединице НОВЈ које је потискивао ка овој просторији (Шеста личка дивизија и Дванаести корпус).

Пошто је претходно изјутра 15. августа ушао у Колашин и Мојковац, непријатељ је напао положаје Треће дивизије на западној обали Таре, у рејону Колашина, и заузео Бабљак и Марково брдо, потискујући дјелове Пете бригаде према Липову и Вучју. Са мостобрана код Колашина, који је проширио и на њега пребацио јаче снаге са источне обале, продужио је напад и принуди Трећу дивизију на даље одступање: Гусањ — Лучка гора (Девета бригада), Блатина — Доње Вучје — Црквина (Пета бригада), према Горњој Морачи и Јаворју (Седма бригада), затварајући правце према Боану и Шавнику.

Наступајући даље долином Мораче и Таре (дио снага је упутио од Мојковца према Добриловини), непријатељ је тежио да избије у позадину наших јединица, да би спријечио њихово повлачење преко Сињајевине. Међутим, јединице Треће дивизије, предузеле су обезбјеђење на својим боковима и повлачење од линије до линије по дубини са циљем да се непријатељ што дуже задржи и онемогући његов продор према Жабљаку и Шавнику и да добије потребно вријеме за евакуацију рањеника, који су својим бројем оптерећивали јединице и спутавали њихов маневар.²

Јединице Треће дивизије су се под јаким притиском непријатеља повукле у току ноћи (15/16. августа) на положаје: Јаворова глава — Борова глава (Девета бригада) Јабланов врх — Савина греда — Вратло — Градиште (Пета бригада), с тим што је сљедећег дана Пета бригада, да би избјегла удар непријатељске артиљерије, одступила на линији Мали Старац — Вратло — Градиште.

Једновремено са нападом преко Липова према Вратлу, непријатељ је нападао преко Горњег Вучја према Градишту и десно преко Сињајевине правцем Личка гора — Јабланов врх — Јаворова глава — Штитарица — Борова глава — Крвар. И на овим правцима дјелови Пете и Девете бригаде пружили су јак отпор, вршећи често противнападе, а затим су се повлачили на нове положаје са којих су задржавали и успоравали наступање непри-

² Рањеника за евакуацију авионима за Бар (Италија) било се прикупило око 900. Они су припадали јединицама Оперативне групе, Дванаестог корпуса, Прве пролетерске и Шесте личке дивизије, као и јединицама Другог корпуса на чијој су се територији налазили раши обезбјеђења и евакуације. Евакуација је вршена из Берана и Негобудје, а затим са Брезни код Шавника.

јатеља. Услјед наступања непријатеља од Мојковца преко Добриловине и угрожености са тих праваца, Девета бригада са крајем дана повукла на линију: Печарец — Корман — Стражница, с тим што је Седмој бригади наређено да са линије: Семол — Јаворје — Дебела тора, затвори излаз из долине Мораче и да се повеже са дјеловима Пете бригаде у рејону Градишта.

Док је према лијевог крилу и центру Треће дивизије 17. августа прикупљао снаге и припремао се за напад на Пету и Девету бригаду, непријатељ је на њеном десном крилу потиснуо дјелове седме бригаде од Доње према Горњој Морачи и Јаворју, гдје се већ прикупила главнина ове бригаде и посјела положаје, с тим што је Седмој бригади наређено да са линије: Семол — Јалу и Лукавици, да онемогући продор четника са тог правца.

На основу развоја ситуације на овом правцу Трећа дивизија је — сагласно наређењу штаба Другог корпуса — повукла своје јединице на нове положаје: Пета бригада да затвори правце према Горњој Буковици и Шавнику; Девета бригада — према Добром долу, да затвори правце од Језера; Седма бригада — да са простора Јаворје — Лукавице затвори правце од Мораче, Роваца и жупе Никшићке.³

Деветнаестог августа непријатељ је потиснуо десно крило Пете бригаде, угрозио њене положаје између Бабина врха и Тимара, и принудио је да се током ноћи повуче на западну обалу Буковице, гдје је заузела положаје између Горње Буковице и р. Тушине. Непријатељски напад преко Дугог дола и Драгољ-поља према Сљемену и Осуђенику задржали су дјелови Девете бригаде са ових положаја, а десно према батаљонима Седме бригаде непријатељ је привлачио снаге из долине Мораче и припремао се за напад на овом сектору, док су њени батаљони са Лоле и Лукавице затварали правце од Боана и Шавника.

Пошто је аеродром на Његовући, код Жабљака, био угрожен, онемогућено је даље отпремање рањеника са њега за Италију. Непријатељ је наступао од Санцака преко Сињајевине и из долине Пиве према Дурмитору, па је штаб Другог корпуса, преко савезничке мисије при Врховном штабу, предузео кораке да се оспособи пољана у рејону Шавника, код с. Брезана, за слијетање авиона и прихват рањеника. Пошто је непријатељ својим наступањем угрожавао и ово подручје наредних неколико дана, до евакуације, настале су жестоке борбе на свим правцима за његово обезбјеђење. Тако је Трећа дивизија, са линије Дурми-

³ Девета бригада се 18. августа пребацила на просторију Провалија — Седло, гдје је остала и наредног дана; Пета бригада је током дана остала на положајима: Мрморје — Старац — Сњижевица, али их је током ноћи под противничком непријатеља, морала напустити и повући се према долини Буковице и Тушине; Седма бригада је повукла дјелове из Горње Мораче и Јаворја, а један свој батаљон је упутила на Лолу, да затвори правац од Горње Мораче.

тор — Шавник — Војник — Гвозд, упорном одбраном задржавала даље наступање непријатеља и спречавала његов продор у долину Комарнице, а затим се прикупила на Јаворку и југозападним обронцима Војника за извршење продора у позадину непријатеља и маневар преко Мораче и Таре ка долини Лима. За извршење овог задатка вођене су — у посљедњим тренуцима пред евакуацију рањеника — одсудне борбе са јаким непријатељским снагама које су са разних праваца угрожавале ову просторију. У току ових борби Штаб и јединице Другог корпуса су се повезале са јединицама Шесте пролетерске дивизије и Дванаестог ударног корпуса, које су одступале под борбом пред непријатељским јединицама које су наступале из долине Пиве према Дурмитору, па је у даљој фази борби остварено садејство свих наших јединица на овом подручју, што је условило и повољан исход ове операције за сљедећи маневар, послије евакуације рањеника. У овим критичним тренуцима по рањенике нарочиту упорност и ефикасност испољиле су јединице Треће и Шесте дивизије, које су задржале непријатеља и онемогућиле га да се пробије ка просторији гдје се прикупљало а потом укрцавало око 1000 рањеника и болесника, који су транспортовани за Италију са 36 савезничких авиона уз обезбјеђење 50 ловаца.

Непријатељ је упорно бранио положаје које је заузео, па су покушаји наших јединица да га противнападом одбаце били неуспјешни. Јединице Треће дивизије су морале неколико пута да се послије оваквих противнапада повуку на полазне положаје (дјелови Пете и Седме бригаде), али ни непријатељ није имао више успјеха. Јединице Треће дивизије су се 20. августа налазиле на положајима: Штулац — Дурмитор — Горња Буковица (Девета бригада), Гракала — Ковачево брдо — Слатина — ушће Тушиње (Пета бригада), Млечно брдо — Крновско поље — Крновска глава (Седма бригада), док се на положају Превиш — Турија налазио Пратећи батаљон штаба Другог корпуса.

Непријатељ је овог дана (20. августа) јачим снагама избио на Јаворје, код Крње Јеле и Горње Мораче, и принудио батаљоне Пете бригаде (1. и 4. батаљон) да се повуку према Крнову. Потом је продужио напад према Горњој Буковици и Провалији, али је заустављен од дјелова Девете бригаде, док је на правцу Пете бригаде избио на Тимарско поље.

Овога дана среле су се непријатељске јединице, које су наступиле из долине Таре (дјелови 7. СС дивизије и пука „Бранденбург“) са дјеловима 1. брдске дивизије која је наступала преко Сињајевине, послије чега је продужила према Шавнику и Жабљаку, у сусрет јединицама које су наступале из долине Пиве према Дурмитору (дјелови СС дивизије).

Слиједећег дана 21. августа, непријатељ је продужио напад на јединице Треће дивизије, заузео Ковачево брдо на сектору

Пете црногорске бригаде, а десно непосредним простором између ње и Седме бригаде, долином Тушиње и преко села Малинског, пробио се у Шавник. У току дана непријатељ није испољивао јаче дјејство према Деветој црногорској бригади, док је напао батаљоне Седме бригаде на просторији Лола — Штирни до — Лукавица и принудио их да се повуку на положаје Боровник — Млечно брдо — Крново — Крновска глава. На овом правцу непријатељ је овладао Острвицом и Штирним долем. Пета бригада је потом — у вези са продором непријатеља у Шавник — упутила своје дјелове на Превиш и Турију, сјеверно и западно од Шавника, да ојача одбрану Пратећег батаљона корпусна на овом правцу, док су остали њени батаљони заузели положаје лијево од цесте Шавник — Жабљак, до десног крила Девете бригаде која је одржавала везу са Шестом личком дивизијом на простору Дурмитор — Пирни до.

Двадесет други август био је критичан дан: непријатељ је вршио притисак са свих страна, док су савезнички транспортни авиони, под заштитом ловаца, слијетали на Брезни и укрцавали рањенике. Непријатељ је у зору напао батаљоне Девете бригаде на Штуоцу, Дурмитору и Седлу и принудио их да се повуку на положаје Лојаник — Бољ, Пета бригада је са својих положаја на Гракалима и Ивици зауставила наступање непријатеља на овом правцу и са истих обезбјеђивала повлачење Девете бригаде. Својим дјеловима, упућеним сјеверно од с. Комарнице, послужила је за прихват дјелова Девете бригаде са Лојаника и Боља, а дјеловима је контролисала долину Придворице од Шавника, повезујући се са дјеловима Седме бригаде на правцу Војника и с. Мокро.

Пошто је овог дана извршена евакуација рањеника са Брезни (1059 рањеника и болесника, 16 савезничких авијатичара и 3 члана енглеске војне мисије), наређено је Трећој дивизији и јединицама дивизије „Гарибалди“ да пребаце све своје дјелове на лијеву обалу Комарнице. Тако су током ноћи сљедећег дана (23. августа) све јединице Треће дивизије, под заштитом својих мањих дјелова, извршиле пребацивање преко ријеке и прикупљање у рејонима Живе и Јаворка (Девета бригада), на правцу Јаворак — Јасеново поље (Пета бригада), док је Седма бригада заузела положаје: Острвица — Крнова глава — Крушевица — Јаблан брдо — Мокре косе, а сљедећег дана и Командирово брдо и Градашку пољану, са којих је зауставила напад четника од Крнова и Ђеранића горе. На правцу Јаворка повукле су се и јединице „Гарибалди“, као и Штаб корпусна са приштапским дјеловима.

Непријатељ је напао од Бијеле и Шавника на положаје Седме бригаде, да би је потиснуо са овог правца и повезао се са четницима у рејону Ђеранића горе, али је задржан све до поно-

ћи. Сво је омогућило прегрупацију Седме бригаде и прикупљање осталих јединица Треће дивизије на простору Прага (Студена — Рађево), за извршење противнапада и продор преко Лукавице и Крнова према долини Мораче и Васојевићима.

Трећа дивизија је у овој операцији имала тежак и одговоран задатак. У току 12 дана успоравала је наступање бројно јаких снага непријатеља, од Чакора и Рожаја до Дурмитора и Војника, примењујући разне облике одбрамбених дејстава у оквиру укупног одступног маневра, срачунатог на избегавање непријатељског плана опкољавања и уништавања. Задаци које је дивизија имала у овом маневру принудили су њене јединице да при одступању од линије до линије примјењују одбрану са слабијим и јачим степеном упорности, мањом и већом ангажованости на појединим правцима и секторима. Поред већих губитака које је нанијела непријатељу, успоравањем његовог наступања створила је потребно вријеме за евакуацију великог броја рањеника, становништва, покретне имовине, народних и војно-позадинских власти и установа са ослобођене територије Црне Горе. Поред тога, остваривши у завршној фази ове операције садејство са јединицама Првог пролетерског и Дванаестог ударног корпуса у разбијању непријатељског напада у области Дурмитора и Војника, створила је повољне услове не само за свој маневар према истоку, него и за маневар јединица Првог пролетерског корпуса преко Сандака и Дванаестог ударног корпуса преко Дрине, према Србији.⁴

За вријеме непријатељске офанзиве према Дурмитору, на Трећу дивизију Другог корпуса и јединице Првог пролетерског и Дванаестог ударног корпуса, остале јединице Другог корпуса биле су на својим подручјима веома активне према непријатељу, блокирајући његове гарнизоне и ангажујући према себи знатне

⁴ Прва пролетерска дивизија је извршила покрет из рејона од Пљеваља према Побјенику и Прибоју, прешла Лим 20/21. 8. у рејону Бање (прибојске) и ослободила Прибој. У вези с овим непријатељ је повукао са правца Дурмитора своја два пука ради уповребе против Прве пролетерске дивизије. Ово је олакшало одбрану наших јединица на Дурмитору, па је то искористио и Дванаести корпус да се пребаци на лијеву обалу Пиве и прикупи и одмори своје јединице у рејону Голије, док је Шеста личка дивизија 21. августа по одступању из долине Пиве, са линије Николин до — Вуков до — Суводо (код Плужина), задржала напад непријатеља из долине Пиве до евакуације рањеника, повезујући се на Дурмитору са Трећом дивизијом, а последице овога, она је пошла за Првом дивизијом десном обалом Пиве, прешла Тару 25. 8. код Варде, а потом продужила према долини Лима, и до краја августа се спојила са Првом пролетерском дивизијом у рејону Златибора. Дванаести корпус је кренуо 24. августа правцем: Полија — Зеленгора — Миљевина — Јахорина — Јабука, преко комуникација Вишеград — Сарајево и Рогалица — Соколац, одакле је продро ка рејону Старог Брода на Дрини, гдје је стигао 4. септембра, и пребацио се преко Дрине у Србију 6. септембра. (Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 2, стр. 273.).

непријатељске снаге, спречавајући их на тај начин да се јаче ангажују у операцији према Дурмитору. Тако су јединице Двадесет девете дивизије, дјејствујући у источној Херцеговини, нарочито на комуникацију Требиње — Билећа — Гацко — Невесиње, онемогућавале испаде и дјејства њемачке 369. дивизије и квислиншких формација у овој области; јединице Приморске оперативне групе дјејствима на комуникације Даниловград — Никшић — Вилуси — Грахово — Рисан и у области Старе Црне Горе и Приморја, везивале су главне снаге њемачке 181. дивизије и јединица под њеном командом, као и квислиншке формације на овим подручјима, док су јединице Тридесет седме ударне дивизије дјејствовале за сво вријеме у западном Санџаку на простору између Лима и Таре а потом између Лима и Увца, нападајући непријатељске колоне које су наступале према Дурмитору, а потом подржавајући и обезбјеђујући покрет јединица које су се преко ове територије пребацивале за Србију. Ова активност јединица Другог корпуса била је од великог значаја и помоћи нашим јединицама које су биле директно ангажоване у борбама на правцу Дурмитора. Њихова дјејства су потом омогућила да се, по завршетку дурмиторске операције, појачају активности против непријатеља на цијелом подручју Другог корпуса и да се ослободе нове, до тада неослобођене територије. Оваква активност је олакшала и маневар наших јединица послије дурмиторске операције и њихово забацивање у позадину непријатеља, који није више имао снаге да их ангажује на разним правцима и на широком подручју.

У резултату дванаестодневне маневарске одбране јединице Другог корпуса, посебно Треће дивизије уз садејство јединица Првог и Дванаестог корпуса, непријатељ је заустављен у области Дурмитора, пошто је претрпио знатне губитке на правцима свог наступања, што је омогућило евакуацију великог броја наших рањеника за Италију и извлачење из борбе а потом покрет наших јединица за Србију (Први и Дванаести корпус). Штаб Другог корпуса је у оваквој ситуацији извукао своју Трећу дивизију са фронта према непријатељу на Дурмитору и упутио је преко Штитова и Роваца, у позадину непријатељских снага које су наступале према Дурмитору, са задатком да поново ослободи територију коју је била принуђена да напусти и да из позадине напада непријатеља на комуникацијама у овој области, руши мостове, уништава четнике и маневрише на овом простору, а потом, зависно од ситуације, да развија офанзивна дјејства у разним правцима. Под командом Треће дивизије, ради ојачања, стављена је једна бригада дивизије „Гарибалди“, док су двије бригаде ове дивизије упућене у рејон Велимља, под командом Приморске оперативне групе. Да би се олакшао маневар Треће дивизије, наређено је Шестој бригади Приморске оперативне групе

да затвори правце од Никшића и врши притисак на овај њемачки гарнизон. Бригада је за овај задатак била ојачана артиљеријом корпуса и пионирима.

На основу наређења Штаба Другог корпуса, све јединице Треће дивизије су се до зоре, 24. августа, повукле из долине Комарнице и са Брезни и током дана се прикупиле на просторији Студена — Рађено (Пета бригада) — Прага (Девета бригада) — Јасеново поље (Прва италијанска бригада „Гарибалди“) — Командирово брдо — Градачка пољана — Гвозд (Седма бригада). одакле су наредне ноћи пршле у напад и покрет преко комуникације Крново — Гвозд. Све јединице дивизије су благовремено извршиле прикупљање у одређеним рејонима, извршиле извиђање и упознале се са задацима и правцима наступања, које је извршено у току ноћи 24/25. августа. Док су Пета и Девета бригада прешле без борбе комуникацију и избиле 25. августа на одређену просторију (Коњско — Кутско брдо — Штитово), Седма бригада је у рејону Геранића горе у току ноћи напала и до зоре потпуно разбила један пук четника Павла Ђуришића, који су се припремали да изврше напад на наше јединице у овом рејону али су били предухитрени. Бригада је послје ове акције продужила покрет према Прибатовом долу, како јој је било наређено. Послје краћег застанка и одмора, Трећа дивизија се пребацила на просторију Роваца и Доње Мораче, гдје је затекла и разбила мање групе четника, а затим се хитно упутила у долину Таре према Колашину, Матешеви и Трешњевику, и пошто је у овој области разбила четнике који су били у прикупљању и ослободила Колашин 27. августа, продужила је са својим јединицама ка долини Лима, разбијајући групе четника које су покушале да дају отпор, те су до краја мјесеца (31. августа) поново ослобођени: Беране, Андријевица и Мојковац, а непосредно затим и Бијело Поље.

Избијањем јединица Треће дивизије у долину Таре и Лима поново је ослобођена територија коју су наше јединице држале прије непријатељске офанзиве, осим Матешева и комуникације Матешево — Подгорица, коју су Њемци још задржали под контролом и користили за своје потребе.

Ослобођењем Колашина, Мојковца, Шавника, Андријевице, Берана и Бијелог Поља јединице Треће дивизије су успјешно извршиле добијени задатак. Ради обезбјеђења и контроле ослобођење територије и нормализовања стања које је било поремећено непријатељском офанзивом, поново развијена свестрана политичка активност међу становништвом ове области, помажући и обезбјеђујући да народноослободилачки одбори и органи војно-позадинских власти поново дођу на своја мјеста и наставе прекинуто функционисање. Њене јединице су заузеле распоред који ће најбоље одговарати извршењу задатака: проширење сло-

бодне територије продором на нова подручја, изненадни напади и препади на непријатељске дјелове источно од Лима, у јужном Санцаку и у рејону Матешева, као и на комуникације Матешево — Подгорица, те чишћење ослобођене територије од заосталих четничких група које се сакривају у теже приступачним планинским рејонима..

Непријатељ је у дурмиторској операцији, као и у противнападима наших јединица послије 24. августа до краја мјесеца, претрпио губитке од око 2.000 мртвих, рањених и заробљених војника и официра, а заплијењена му је велика количина оружја. муниције и разне војничке опреме.